

Wspólnoty wyznaniowe w Chełmie do końca XVIII wieku

Historia pogranicza polsko-ruskiego czy też polsko-ukraińskiego, jeżeli mówimy o dziejach bardziej współczesnych, posiada obszerną literaturę. Budzi ona zainteresowanie historyków wszystkich epok historycznych. Próbę podsumowania stanu badań dotyczącego dziejów pogranicza do końca XVIII wieku podjął ostatnio Z. Budzyński w tekście: *Pogranicze polsko-ruskie (ukraińskie) do końca XVIII wieku. Terytorium – dynamika i specyfika rozwoju*¹. Autor skoncentrował się jednak, przede wszystkim z racji prowadzonych wiele lat badań, nad ludnością i osadnictwem części przemyskiej i lwowskiej województwa ruskiego. Słusznie podkreślił, że zarówno termin „pogranicze”, jak i samo zjawisko zawiera w sobie kilka aspektów.

Celem artykułu jest przedstawienie przestrzennego, zewnętrznego wymiaru pogranicza. Na uboczu pozostanie element społecznego i kulturowego funkcjonowania miasta Chełma jako obszaru mieszanego etnicznie i wyznaniowo. Jedną z metod badań nad geografą wspólnot religijnych dawnej Rzeczypospolitej może być analiza historyczno-geograficzna położenia dawnych świątyń oraz związanych z nimi jednostek administracji wyznaniowej. Opis przestrzeni wyznaniowej Chełma do XVIII wieku wydaje się doskonałym przykładem do przedstawienia miasta jako ośrodka pogranicza etniczno-językowego. Podziały etniczne do końca XVIII wieku pokrywały się bowiem z podziałami religijnymi, stąd mapa wyznaniowa, zwłaszcza wobec braku innych wiarygodnych materiałów i źródeł, staje się jednocześnie mapą etniczną ziem dawnej Rzeczypospolitej – zarówno w kontekście szerszym – całego państwa, prowincji czy województwa, jak również w kontekście lokalnym, jaki występuje w przypadku badania społeczności jednego miasta. O tym, że świątynia stanowiła centrum życia religijnego każdej wspólnoty, źródła wspominają wielokrotnie: „zwłaszcza parochian, ku czerkwi ruskiej, świętemu Mikulye poświęconey w Chełmye, pod zamkiem zbudowanej, przysłuchających i ku chwale Bożej do thej czerkwie się schadzających”².

Do końca XVIII wieku na terenie Chełma można mówić o zorganizowanych wspólnotach religijnych: Kościoła prawosławnego, Kościo-

¹ Artykuł zawarty jest w pracy zbiorowej pt. *Dwa pogranicza. Galicja Wschodnia i Górny Śląsk. Historia – Problemy – Odniesienia*, red. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2003, s. 24-40.

² Fragment z dokumentu prezentacyjnego wystawionego 23 września 1566 r. przez Stanisława z Ostroroga, starostę chełmskiego, jako reprezentanta króla, dla Fiodora, kandydata na parafię św. Mikołaja w Chełmie. Akty izdawaemye Vilenskoŭ Arheograficeskoŭ Kommissiëu, t. 19, Vil’na 1892, s. 134.

ła katolickiego (obrazu greckiego i rzymskiego) oraz Żydów. Ukazanie ich w kontekście przestrzennym wymaga odwołania się zarówno do informacji o świątyniach, które stanowiły centra wspólnot wyznaniowych, jak też samego rozwoju przestrzennego miasta Chełma. Temu ostatniemu zagadnieniu poświęcił przed wielu laty odrębne studium Jerzy Kłoczowski³, a ostatnio zajęła się tym tematem Stanisława Rudnik⁴. Do elementów rozwoju przestrzennego miasta i miejsca w nim architektury sakralnej przywiązywali uwagę także R. Szczygieł⁵ oraz H. Gmiterek⁶, pisząc o dziejach miasta w okresie średniowiecza oraz w czasach nowożytnych. Wszyscy autorzy podkreślili trudności, głównie z powodu braku źródeł, w dokładniejszym szacunku demograficznym miasta oraz w oddaniu stosunków wyznaniowo-etnicznych w epoce przedstatystycznej. Warto wspomnieć, że brakuje także bezpośrednich źródeł kartograficznych i ikonograficznych z XVIII wieku, pomijając sztych przedstawiający procesję podczas koronacji Cudownego Obrazu Matki Boskiej Chełmskiej z 1765 roku, który posiada istotną wartość informacyjną, zdecydowanie mniejszą topograficzno-kartograficzną⁷.

Cechą rozwoju demograficznego w Chełmie, biorąc pod uwagę strukturę etniczno-wyznaniową, był systematyczny wzrost liczby ludności żydowskiej i polskiej (katolickiej) oraz malejąca liczba ludności ruskiej (prawosławnej i unickiej). W świetle aktualnie obowiązującego stanu badań ludność Chełma szacuje się, głównie w oparciu o ustalenia B. Zimmera, w XV wieku na ok. 1000 osób, w połowie wieku XVI na 2000 osób, w końcu tego stulecia na 2600 osób. Liczba ta, w opinii B. Zimmera, była najwyższą w okresie staropolskim. Kryzys oraz wojny wieku XVII spowodowały zmniejszenie liczby mieszkańców do 700. W końcu XVII wieku liczbę ludności szacuje się na 1600–1700 osób, zaś w II połowie XVIII wieku na poziomie 2400 osób⁸. Liczba ta wydaje się jednak zawyżona wobec pierwszego spisu z 1797 roku określającego liczbę mieszkańców jedynie na 1298 osób. Bardziej uwiarygodnioną statystykę W. Ćwika drugi spis z 1803 roku szacujący liczbę Chełmian na 2742 osoby⁹.

Chełm zamieszkiwała w większości ludność chrześcijańska obu obrządków oraz Żydzi, których liczba w okresie nowożytnym, podobnie jak w całym województwie ruskim, systematycznie rosła w stosunku do ludności chrześcijańskiej. W opinii B. Zimmera, pod koniec XVIII wieku Żydzi stanowili $\frac{1}{3}$ mieszkańców Chełma¹⁰. Pierwsza dokładna statystyka wyznaniowa z 1827 roku wskazuje jednak, że szacunek ten jest zaniżony (w 1827 roku Żydzi stanowili niemal 70% mieszkańców miasta)¹¹. Jeżeli chodzi o proporcje ludności chrześci-

³ J. Kłoczowski, *Zarys dziejów rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne”, 6 (1958), z. 5, s. 193–221.

⁴ S. Rudnik, *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygieł, Chełm 1996, s. 215–243.

⁵ R. Szczygieł, *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, op. cit., s. 27–49.

⁶ H. Gmiterek, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, op. cit., s. 51–66.

⁷ Sztych Teodora Rakowieckiego został zamieszczony w dziele *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w chełmskiej katedrze obrządku greckiego w roku 1765 odprawiona*, Berdyczów 1780.

⁸ B. Zimmer, *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa-Kraków 1974, s. 45, 66.

⁹ S. Wiśniewski, *W czasach zaborów 1795–1918*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, op. cit., s. 91–92.

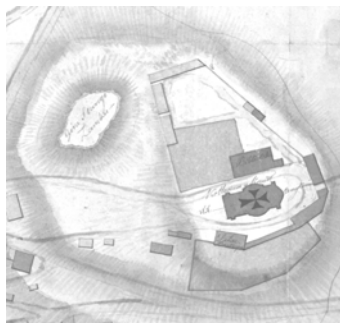
¹⁰ B. Zimmer, *Miasto Chełm*, op. cit., s. 95.

¹¹ S. Wiśniewski, *W czasach zaborów*, s. 95.

jańskiej obu obrządków, zważywszy na długą tradycję „prawosławno-unicką”, to ona pierwotnie stanowiła grupę liczniejszą od „łacinników”. Kolejne stulecia przyniosły jednak zdecydowaną zmianę w postaci rosnącej liczby wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego w stosunku do ludności wyznania greckokatolickiego. Zjawisko zmian w strukturze wyznaniowej miasta oddaje dobrze rozwój oraz położenie wspólnot wyznaniowych w mieście.

Nie budzi większych wątpliwości wschodnia geneza chrześcijaństwa w Chełmie. Obok wzmianek źródłowych, analizowanych szeroko w literaturze przedmiotu, wskazuje na to samo rozmieszczenie obiektów sakralnych. Wiadomo bowiem z obserwacji topografii historycznej miast, że najstarsze obiekty sakralne lokalizowane były w samym centrum lub w pobliżu grodów, nowsze fundacje natomiast stopniowo były przesuwane w okolice przedmieść. Widać to dobrze na przykładzie Lublina.

Autorzy, zajmujący się historią rozwoju przestrzennego miasta Chełma (J. Kłoczowski i S. Rudnik), wymieniają cztery cerkwie istniejące pierwotnie na „Górcę” (Wzgórze Zamkowe lub Katedralne): Jana Chryzostoma (Złotoustego), św. Kosmy (Kuźmy) i św. Damiana, Świętej Trójcy i Bogurodzicy¹². W opinii A. Gila, zajmującego się dziejami zarówno prawosławnej, jak i greckokatolickiej diecezji chełmskiej, najstarszą z tych cerkwi była cerkiew Świętej Trójcy istniejąca już w momencie erygowania biskupstwa. Daniel Halicki, oprócz rozbudowy samego grodu, wznosił dwie świątynie: św. Jana Złotoustego, którą J. Kłoczowski lokalizuje na „Wysokiej Górcę” oraz św. Kosmy i św. Damiana. Po pożarze miasta oraz cerkwi św. Jana w 1255 roku, Daniel Romanowicz, w opinii A. Gila, miał ją odbudować pod wezwaniem Bogurodzicy. W opinii Kłoczowskiego natomiast, cerkiew Bogurodzicy została wzniesiona w miejscu dzisiejszego Kościoła parafialnego Narodzenia NMP¹³. Jak widać z powyższego, zarówno chronologia powstania, jak również położenie poszczególnych świątyń, budzą poważne wątpliwości wśród specjalistów i wymagają dalszych badań także przy wykorzystaniu narzędzi archeologicznych.

Ryc. 1. Cerkiew katedralna Narodzenia NMP na planie Chełma (1823)

¹² S. Rudnik, op.cit., s. 217-218; Kłoczowski, op. cit., s. 201.

¹³ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm 1999, s. 66; J. Kłoczowski, op. cit., s. 201-202.

Ryc. 2. Cerkiew katedralna Narodzenia NMP na sztychu Rakowieckiego (1765)

Informacje o istniejących w późnym średniowieczu prawosławnych obiektach sakralnych Chełma historycy czerpią przede wszystkim ze źródeł proveniencji świeckiej, tj. akt sądowych. Podstawowe znaczenie ma w tej materii dzieło V. Płośńskiego, *Prošloe Holmskoj Rusi*¹⁴. W ten sposób, tj. na podstawie pracy Płośńskiego, wzmiankowane są w 1428 cerkwie św. Praksedy (Piatnicka cerkiew, ksiądz Parfienon) oraz św. Mikołaja (nieznany z imienia ksiądz)¹⁵. Oba te kościoły funkcjonowały w następnych stuleciach.

¹⁴ V.M. Płośanskij, *Prošloe Holmskoj Rusi po arhivnym'dokumentam' XV-XVIII v. i dr. Istočnikam'*, t. 1-2, Vil'na 1899–1901.

¹⁵ Ibidem, t.1, s. 83.

Ryc. 3. Cerkiew św. Mikołaja oraz budynki seminarium unickiego na sztychu Rakowieckiego (1765)

Ryc. 4. Cerkiew św. Mikołaja oraz budynki seminarium unickiego na planie Chełma (1823)

Na planie Chełma, załączonym do pracy B. Zimmera, cerkiew św. Praksedy została umieszczona na Przedmieściu Brzeskim, poza murami miasta¹⁶. Kłóci się to ze wzmianką zawartą w poświadczeniu w grodzie chełmskim objęcia kościołów przez biskupa Dionizego Bałabana z 26 września 1650 r.: „et in ecclesiis sanctae Parascoviae alias świętej Piatnicy in suburbio eiusdem civitatis Chelmensis vulgo na Błoniu existentem”¹⁷. Oznaczałoby to lokalizację cerkwi na północ lub północny-wschód od wzgórza zamkowego (od strony dzisiejszych ulic Obłońskiej i Starościńskiej). Położenie może tłumaczyć brak tej cerkwi na sztychu z 1765 roku, który ukazuje miasto od strony południowej. Nie można także wykluczyć, że cerkiew ta uległa zniszczeniu w XVIII wieku. Być może z tych

¹⁶ B. Zimmer, op. cit., s. 64.

¹⁷ Akty izdawaemye Vilenskoû Arheografičeskoû Kommissiëu, t. 23, s. 256.

samych powodów nie można na nim dostrzec cerkwi tzw. Uśpieńskiej (inaczej Wniebowzięcia NMP ze szpitalem i monasterem żeńskim), wzmiankowanej w rejestrach poborowych od XVI wieku¹⁸. Cerkiew ta w latach 30-tych XVII wieku stanowiła przedmiot sporu między ludnością i duchowieństwem popierającym i odrzucającym postanowienia synodu brzeskiego¹⁹. W opinii S. Rudnik cerkiew ta znajdowała się na Przedmieściu Brzeskim. B. Zimmer lokalizował ją na Przedmieściu Biskupim, zaś wydawcy Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce sugerują jej położenie na Przedmieściu Panieńszczyzna²⁰. Zgodnie z treścią zapisu z 1650 r. była „ad latus stagni”²¹. Na planach z początku XIX wieku występuje rozległy „Staw Chełmski” znajdujący się tuż za murami miasta, po lewej stronie traktu prowadzącego do Lublina. Może to wskazywać na położenie cerkwi Uśpieńskiej w zachodniej części miasta, przy bramie lubelskiej²². Jej brak na sztychu z 1765 roku może wskazywać, że w tym czasie już nie istniała. Żadnych wątpliwości nie budzi natomiast lokalizacja istniejącej do dziś cerkwi św. Mikołaja położonej „ante arcem Chelmsensem”, widocznej wyraźnie razem z seminarium duchownym na sztychu z 1765 r. Ostatnią z cerkwi chełmskich, występującą w źródłach od XVI wieku, jest cerkiew Narodzenia Pańskiego nieistniejąca już w połowie wieku XVII (pominięta przez dokument z 1650 roku)²³. Wydawcy *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* lokalizują ją na miejscu lub w pobliżu obecnej cerkwi prawosławnej Świętego Jana²⁴.

Faktem mocno udokumentowanym źródłowo jest funkcjonowanie obok siebie w Chełmie skonfliktowanych wspólnot: prawosławnej i unickiej. Wymienionych wyżej cerkwi, istniejących po 1596 roku, nie można uznać jako trwale i jednoznacznie należących do Kościoła unickiego, bowiem część z nich, a w latach 1650–1652 nawet wszystkie, należało formalnie do cerkwi prawosławnej. O przejściu ostatecznie cerkwi chełmskich przez unitów można mówić dopiero po 1652 roku, tj. za rządów diecezją biskupa J. Suszy²⁵.

W konsekwencji przyjętego wyżej założenia o związku sytuacji gmin wyznaniowych i kondycji danej grupy etnicznej w mieście, należy zapytać o rozwój, ewentualnie stagnację bądź kryzys gmin kościołów wschodnich w Chełmie do końca XVIII wieku. Zestawienie W. Kłobuka, zawierające wykaz obiektów sakralnych Kościoła greckokatolickiego w Rzeczypospolitej w 1772 roku rejestruje w Chełmie 4 cerkwie: katedralną (Narodzenia NMP), św. Mikołaja (przy seminarium duchownym), Wniebowzięcia NMP (tak zwana: Uśpieńska) oraz św. Praksedy²⁶. Przypomnieć należy w tym miejscu upadek cerkwi Narodzenia Pańskiego jeszcze w I połowie XVII w. Jest ona wymieniona w wykazie cerkwi

¹⁸ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska*, op. cit., s. 163.

¹⁹ Akty izdavaemye Vilenskoj Arheografičeskoj Kommissiej, t. 23, s. 121-122.

²⁰ S. Rudnik, op. cit., s. 225; B. Zimmer, op. cit., s. 44; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 8: *Powiat chełmski*, [inwentaryzację przeprowadziła K. Kutrzebianka], Warszawa 1955, s. 4.

²¹ Akty izdavaemye Vilenskoj Arheografičeskoj Kommissiej, t. 23, s. 256.

²² APL. Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 83 (Plan Chełma z 1823 roku).

²³ Akty izdavaemye Vilenskoj Arheografičeskoj Kommissiej, t. 23, s. 256.

²⁴ *Katalog Zabytków Sztuki...*, op. cit., s. 4.

²⁵ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 85-86.

²⁶ W. Kłobuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, Lublin 1998, s. 297.

w latach 1619–1620²⁷ i pominięta w 1650 roku²⁸. Być może przyczyną jej upadku był pożar z 1638 roku, po którym społeczność unicka w Chełmie nie zdecydowała się na jej odbudowę²⁹. Może to być pierwszy znak słabości wspólnoty ruskiej w Chełmie już w I połowie XVII wieku. Informacje o dwóch cerkwiach: Wniebowzięcia NMP i św. Praksedy, wymienionych przez W. Kołbuka w 1772 roku, mogą budzić pewne wątpliwości, bowiem rodzi się pytanie o czas upadku tych świątyń niewystępujących w źródłach w wieku XIX. Przyjęta przez W. Kołbuka, a za nim wielu badaczy, podstawa źródłowa, opiera istnienie tych dwóch cerkwi jedynie na wykazie kościołów unickich II połowy XVIII wieku (tzw. Ankieta Garampiego). Wykaz ten nosi tytuł: *Ecclesiarum parochialium et filialium In dioecesisbus Chelmensi et Belzensi sitarum ex libris visitationum desumptus numerus dioecesis Chelmensis undecim decanatus comprehendit*. Można więc przypuszczać, że oddaje nie tyle stan diecezji w 1772 roku, co zawiera informacje o kościołach greckokatolickich zebrane z ksiąg wizytacyjnych, pochodzących prawdopodobnie z XVII i XVIII wieku. Zastanawiać może fakt pominięcia tych dwóch świątyń przez wizytację biskupa Ryłły z lat 1759–1763³⁰.

Nie uwzględnia ich też wspomniany wyżej sztych Rakowieckiego z 1780 roku, co biorąc pod uwagę znaczenie przedstawionej tam procesji dla chełmskiego Kościoła greckokatolickiego i ujęcie wszystkich świątyń łacińskich, wydaje się dość zaskakujące. Pomija te kościoły także wykaz cerkwi opublikowany przez E. Likowskiego w wydaniu *Synodów diecezji* w 1794 roku³¹. Wizytacja parafii chełmskiej przeprowadzona przez biskupa Skarszewskiego w 1799 roku wylicza 6 cerkwi parafialnych położonych w łacińskiej parafii chełmskiej: Chełm, Serebrysze, Kamień, Czerniejów, Pokrówka i Spas³².

W świetle powyższych informacji, wykorzystany przez W. Kołbuka wykaz cerkwi greckokatolickich z 1772 roku zawarty w ankiecie Garampiego należy poddać dalszej krytyce poprzez szerszą kwerendę w aktach greckokatolickiego konsystorza chełmskiego w celu potwierdzenia funkcjonowania cerkwi Wniebowzięcia NMP oraz św. Praksedy w II połowie XVIII wieku. Ich upadek w wieku XVIII oznaczałby bowiem dość istotny kryzys chrześcijaństwa wschodniego w Chełmie. Jeżeli dodać do tego upadek zarówno klasztoru bazylianek (1723), jak i kolegium bazyliańskiego (1749), to powołanie unickiego seminarium diecezjalnego przez biskupa Ryłłę może być wyrazem ratowania sytuacji Kościoła greckokatolickiego wobec coraz większej liczby Żydów i coraz intensywniejszej latynizacji miasta, której wyrazem jest powstawanie kolejnych instytucji Kościoła łacińskiego³³. Biskup Ryłło skarży się w jednym z listów

²⁷ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka*, s. 299–300.

²⁸ Akty izdavaemye Vilenskoj Arheograficeskoj Kommissiej, t. 23, s. 256.

²⁹ B. Zimmer, op. cit., s. 43.

³⁰ P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5. *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, Przemyśl 2000, red. S. Stepień, s. 279.

³¹ *Synody diecezji chełmskiej ob. wsch.*, wyd. E. Likowski, Poznań 1902, s. 26.

³² J. A. Wadowski, *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej i jej kościołów*, BPANKr. rkp. 2372, s. 12.

³³ K. Czernicki, *Chełm. Przeszłość i pamiątki*, op. cit., s. 58; Nt. seminarium unickiego w Chełmie; zob. J. Kania, *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin 1993.

na to, że chłopcy z Chełma przestają uczęszczać do gimnazjum bazylińskiego i wybierają szkołę pijarską.

Do 1473 roku, a więc do momentu przeniesienia stolicy diecezji do Hrubieszowa, a następnie do Krasnegostawu, Chełm był miastem dwóch biskupstw³⁴. Wspomniany wyżej sztych Rakowieckiego z 1765 roku oddaje dość dobrze peryferyjne położenie wszystkich powstałych do XVIII wieku świątyń łacińskich w Chełmie. Przed powołaniem biskupstwa i katedry funkcjonował tutaj kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP. Niestety, nie jest znana dokładniejsza data jego powstania. W 1456 roku wzbogacił on uposażenie powołanej do istnienia w 1429 roku kapituły katedralnej, która miała wyznaczać księdza dla prowadzenia duszpasterstwa parafialnego. Jest oczywiste, że związek ten, z pewnością korzystny dla kapituły katedralnej, która pobierała większość uposażenia należnego parafii chełmskiej, nie był zbyt korzystny dla niej samej. Kościół zszedł do rangi kościoła filialnego (kaplicy biskupiej). Po przeniesieniu stolicy diecezji do Krasnegostawu upadł w nieznanych okolicznościach. A. Wadowski łączy dzieje tego kościoła w XVI wieku z obecnością w Chełmie dominikanów procesujących się z kahałem chełmskim w XVII stuleciu o odzyskanie gruntów, na których miał on stać. Później został przejęty przez Żydów, którzy zbudowali w tym miejscu murowaną synagogę. Wskazywać by to mogło na położenie tego kościoła po północnej stronie od rynku, gdzieś przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Krzywej i Szkolnej (lokalizacja starej synagogi murowanej). A. Wadowski sugeruje, że funkcjonująca przy kościele parafialnym (wcześniej katedralnym) w XVII wieku prebenda NMP to pozostałość po pierwotnym beneficjum parafialnym³⁵.

Ryc. 5. Kościół pw. Rozesłania św. Apostołów i klasztor pijarów na sztychu Rakowieckiego (1765)

³⁴ B. Kumor, *Przeniesienie stolicy biskupiej z Chełma do Krasnegostawu (1490)*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 49 (1984), s. 370.

³⁵ J. A. Wadowski, *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej...*, op. cit., s. 117-118, 123-124; L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 225.

Ryc. 6. Kościół pw. Rozesłania św. Apostołów oraz klasztor pijarów na planie Chełma (1823)

Do dnia dzisiejszego funkcjonuje natomiast w Chełmie kościół, pierwotnie katedra pw. Rozesłania św. Apostołów. Przeniesienie w XV wieku łacińskiego biskupstwa chełmskiego z Chełma do położonego kilkadziesiąt kilometrów na zachód Krasnegostawu może być wyrazem trudności, jakie napotykał Kościół rzymski w realizacji zadań w mieście niemal całkowicie opanowanym przez chrześcijan obrządku wschodniego.

Ryc. 7. Kościół szpitalny pw. Świętego Ducha na sztychu Rakowieckiego (1765)

Ryc. 8. Kościół szpitalny pw. Świętego Ducha na planie Chełma (1823)

W 1672 roku, po sprowadzeniu pijarów, zarówno parafia, istniejąca przy niej prebenda, jak i położony przy bramie lubelskiej kościół szpitalny Świętego Ducha zostały przekazane temu zgromadzeniu³⁶. Kościół Świętego Ducha ukazany na sztychu Rakowieckiego, jako ostatni po lewej stronie, jest wiązany przez Balińskiego, a za nim K. Czernickiego z działalnością dominikanów w Chełmie³⁷. Na XVI-wieczną genezę prepozytury szpitalnej może wskazywać informacja w wizytacji 1603 roku o zapisie funduszu przez Tarłę, starostę chełmskiego³⁸. W XVII wieku prowadzony był przez duchowieństwo świeckie, opieka zaś i prawo patronatu należało do mieszczan chełmskich, którzy posiadali je do 1689 roku, by zrzec się swoich uprawnień na rzecz pijarów³⁹. W 1734 roku, dzięki fundacji Andrzeja Wolskiego, podsędka chełmskiego, na przedmieściu chełmskim od strony południowo-zachodniej pojawili się reformaci⁴⁰.

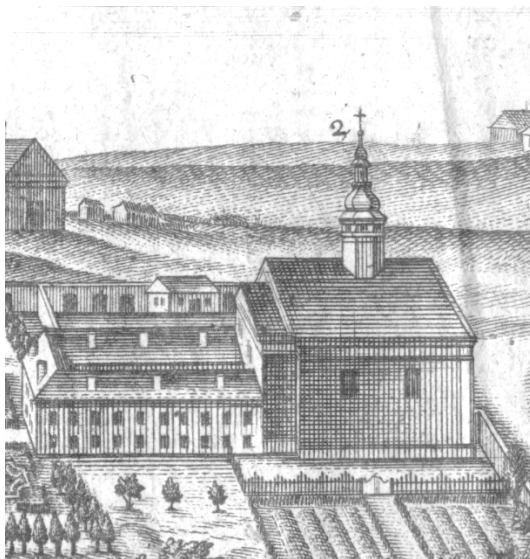
³⁶ AKL. Rep60 A152, k. 617-617v; AKL. Rep60 A153, k. 531-532.

³⁷ *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. 2, Warszawa 1885, s. 920; S. Czernicki, *Chełm. Przeszłość i pamiątki*, op. cit., s. 76.

³⁸ Gabriel Tarło 1545–1562, *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 191; AKL. Rep60 A149, k. 111-112.

³⁹ Po inkorporacji mieszczanie próbowali jeszcze wykonywać prawo patronatu nad prepozyturą szpitalną, jednak wobec zasług pijarów dla kaplicy i kościoła szpitalnego zrzekli się go ostatecznie na ich rzecz w 1689 roku, AKL. Rep60 A156, s. 391-392; AKL. Rep60 A152, k. 619v-620; AKL. Rep60 A153, k. 529.

⁴⁰ S. Czernicki, op. cit., s. 74-75.

Ryc. 9. Kościół pw. św. Andrzeja wraz z klasztorem reformatów na sztychu Rakowieckiego (1765)

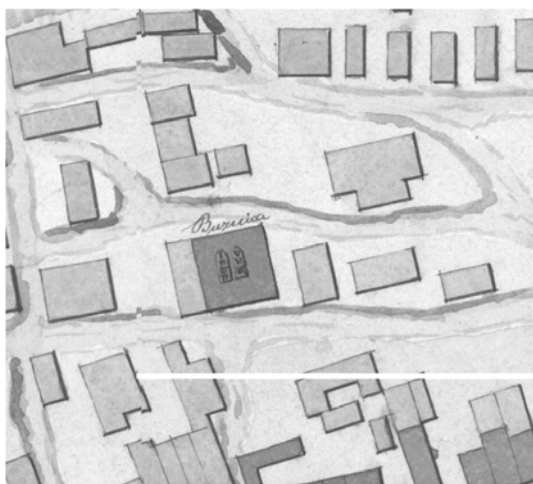

Ryc. 10. Kościół pw. św. Andrzeja wraz z klasztorem reformatów na planie Chełma (1823)

Można zaryzykować tezę, że wiek XVII (fundacja dwóch prebend przy kościele parafialnym, sprowadzenie pijarów) oraz I połowa XVIII wieku (sprowadzenie reformatów) był to czas, kiedy Kościół obrządku rzymskiego zyskuje przewagę w Chełmie zarówno na płaszczyźnie organizacyjnej, jak również społeczno-religijnej nad obrządkiem wschodnim. Na ten sam okres bowiem przypada hipotetyczny upadek cerkwi Narodzenia Pańskiego, a następnie Wniebowzięcia NMP i św. Praksedy. Potwierdza to pośrednio tezę o masowej polonizacji szlachty oraz mieszczaństwa Kresów po wojnach z Rosją w połowie XVII wieku.

Oba obrządki chrześcijańskie ulegają w okresie nowożytnym powolnej dominacji, przede wszystkim demograficznej oraz ekonomicznej związanej z rozwojem społeczności żydowskiej w Chełmie. Opierając się na źródłach

pisanych, można wnosić, że Żydzi pojawili się w Chełmie najpóźniej ze wszystkich grup wyznaniowych i etnicznych. Podstawowe informacje na temat Żydów ziemi chełmskiej zawierają opracowania M. Horna⁴¹ oraz Z. Guldona⁴². Pierwsza wzmianka o Żydach pochodzi z 1442 roku⁴³, natomiast istnienie drewnianej synagogi jest potwierdzone w Chełmie w 1580 roku⁴⁴. Z zapisu w chełmskich aktach grodzkich wiadomo o synagodze napadniętej przez chrześcijan w 1580 roku⁴⁵. Brakuje jednak dokładnych danych na temat jej lokalizacji. S. Rudnik zakłada, że znajdowała się ona w północnej części miasta, na tyłach zabudowy przyrynkowej, w pobliżu kościoła Wniebowzięcia NMP. Po pożarze kościoła w 1583 roku Żydzi zajęli plac kościelny pod budowę nowej synagogi⁴⁶. W opinii Zimmera w połowie XVII wieku w pobliżu rynku znajdowały się dwie murowane synagogi⁴⁷. Jest to o tyle zdumiewające, że ilustracja, prezentująca wygląd miasta z II połowy XVIII wieku, informuje o bożnicach drewnianej i murowanej, znajdujących się w obrębie miasta⁴⁸. Wobec braku dokładniejszych danych trudno stwierdzić, która z nich była synagogą główną, siedzibą władz kahału.

Ryc. 11. Synagoga w Chełmie na planie z 1823 roku

W II połowie XVIII wieku na terenie Chełma występowały z pewnością dwie wspólnoty unickie skupione wokół cerkwi Narodzenia NMP (katedralnej) oraz św. Mikołaja (z seminarium). Poza tym znajdowały się: parafia katolicka

⁴¹ *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i I połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, pod red. M. Horn, Warszawa 1975.

⁴² *Żydzi w miastach ziemi chełmskiej w czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej*, „Almanach Historyczny”, 4 (2002), s. 9-29.

⁴³ M. Horn, op. cit., s. 287.

⁴⁴ S. Rudnik, op. cit., s. 220.

⁴⁵ Akty izdavaemye Vilenskoû Arheografičeskoû Kommissië, t. 19, s. 231. (Akty 19, nr 308).

⁴⁶ B. Rudnik, op. cit., s. 220.

⁴⁷ S. Zimmer, op. cit., s. 95.

⁴⁸ J. Kus, *Inwentarz starostwa grodowego chełmskiego z 1769 r.*, „Rocznik Chełmski”, 2 (1996), s. 378.

pw. Rozesłania św. Apostołów wraz z kościołami filialnymi św. Ducha (szpitalnym) i św. Andrzeja (reformatów) oraz gmina żydowska posiadająca dwie synagogi. Najbliżej zamku jako centrum miasta zlokalizowane były świątynie Kościoła wschodniego.

Oznacza to, przynajmniej z punktu widzenia topografii wyznaniowej miasta, dominację i prestiż Kościoła greckokatolickiego w Chełmie. Dochodził do tego fakt siedziby biskupstwa greckokatolickiego, co przy przeniesieniu w XV wieku katedry biskupiej do Krasnegostawu czyniło z Chełma stolicę bardziej greckokatolicką niż rzymskokatolicką. Należy przy tym zaznaczyć, że całe duszpasterstwo w Chełmie prowadzone było w oparciu o duchowieństwo zakonne, co może świadczyć o słabości instytucjonalnej duchowieństwa świeckiego (diecezjalnego) w tym mieście. Duszpasterstwo zakonne, czy to prowadzone przez jezuitów, czy przez inne zgromadzenia, jest charakterystyczne dla obszarów mieszanych wyznaniowo i etnicznie, na których element polski był zdecydowanie słabszy.

Topografia rozmieszczenia obiektów i niewielkie odległości dzielące świątynie chrześcijańskie obrządku łacińskiego, wschodniego oraz synagogi wskazują na współistnienie wyznań i religii w obrębie murów miejskich. Formalnym tego odzwierciedleniem był udział przedstawicieli obu obrządków we władzach miasta i kontakty, jakie utrzymywali mieszczenie z obiema społecznościami⁴⁹. O sile poszczególnych wspólnot wyznaniowych w tym okresie może świadczyć też swego rodzaju rywalizacja na polu edukacji. Nie można zapominać, że w 1639 roku biskup Terlecki powołał do istnienia gimnazjum unickie w Chełmie (funkcjonowało ono do 1759 r., kiedy to w oparciu o nie powstało seminarium duchowne), natomiast niejako w odpowiedzi na to biskup łaciński Mikołaj Świrski sprowadził do Chełma pijarów w 1666 roku.

O sile diaspory żydowskiej w Chełmie świadczy funkcjonowanie dwóch synagog. Tylko mocne gminy mogły wywalczyć przywilej budowy dwóch świątyń i sytuacje takie zdarzały się jedynie w największych skupiskach Żydów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Chełm był ponadto jedną z dwóch stolic okręgu bełsko-chełmsko-ruskiego, wyodrębnionego z ziemstwa lubelskiego XVII wieku. Siedziby kahałów pierwszej kategorii znajdowały się w Bełzie i Chełmie. W 1678 r. okręg ten reprezentował w Sejmie Żydów Korony senior okręgowy⁵⁰. Nie mamy w przypadku Żydów chełmskich potwierdzonego prawa „*de non tolerandis judaeis*”, więc zamieszkiwali oni w mieście. Jedynie cmentarz żydowski był zlokalizowany daleko poza jego murami.

W wielu publikacjach mówi się o skonfliktowanych wspólnotach wyznaniowych w Chełmie. Należy jednak pamiętać, że obraz ten zawdzięczamy dość specyficznym źródłom, tj. najczęściej aktom sądowym wykorzystywanym w czasie kwerend. Obok zarejestrowanych napaści na synagogę chełmską z lat 1580 i 1582, dla pewnej przeciwwagi warto przytoczyć fragment akt grodzkich chełmskich z 1684 roku, który pokazuje wspólnoty wyznaniowe w Chełmie

⁴⁹ R. Jop, *Mieszczenie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole 2000, s. 341.

⁵⁰ A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623–1764*, Warszawa 1994, s. 73.

w nieco innym kontekście. 20 lutego 1684 roku przed starostą chełmskim przełożeni kahalni zobowiązali się w imieniu gminy (kahału) do wypłacania 10% rocznie od pożyczonego 1000 zł plebanowi w Dubience – Feliksowi Józefowi Dubieńskiemu. Po jego śmierci połowa nieco mniejszego czynszu (8%) miała być wypłacana parafii łacińskiej w Chełmie, zaś jej druga część Kościołowi unickiemu („ad ecclesiam ruthenicam vel potius monasterium ritus graeci Chelmense”). Ukazuje to zupełnie odmienną płaszczyznę kontaktów wspólnot wyznaniowych w mieście, które spotykały się przede wszystkim na gruncie życia gospodarczego oraz interesów ekonomicznych⁵¹.

Summary

Religious communities in Chelm to the late 18th century

The aim of the article is to present the spatial, outer dimension of the frontier. This construction of Chelm's religious space up until the late 18th century seems best suited to show Chelm as a city of ethnic and linguistic borderlands. In that timeframe, ethnic divisions overlapped with religious ones; thus mapping religions and denominations, especially given the shortage of more credible sources, is in fact mapping ethnicities in the Polish Republic of the day.

⁵¹ S. Gąsiorowski, *Chrześcijananie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku*, Kraków 2001, s. 223. W podobnym świetle ukazuje relacje chrześcijańsko-żydowskie M. Rosman, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, Warszawa 2005.